

METAFYZIKA ZÁKLADU VŠEHO VĚDOSLOVÍ J. G. FICHTA

RICHARD ZIKA

1. Základ všeho vědosloví jako metafyzika

Termín *metafyzika* uvedený v titulu lze nahradit či tlumočit termínem *onto-theo-logie*. Metafyzikou je zde tedy míněno takové zkoumání *jsoucna jako jsoucna* či *jsoucna* v jeho *bytí* – *ontologie* –, které je v jednotě s tím zkoumáním *počátků a příčin jsoucna* – *aitiologií* –, jehož konsekventním završením je zaměření prvního počátku (*arché, principium, Grund*) či první příčiny (*aitia, causa, Ursache*) veškerého *jsoucna* – *theologie*.¹ – Úlohou je stanovit, v jaké podobě je právě *Základ všeho vědosloví* (*Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*) J. G. Fichta takovýmto zkoumáním. Navenek jím bezpochyby není – stanovení úlohy filosofie jako ve svém založení výzkumu *jsoucna (ens)* je pro Fichta výsledkem nesprávné interpretace těch nezákladnějších zkušeností² – a k nahlédnutí onto-theo-logické povahy tematizovaného spisu je proto nutné sledovat jak autorovo vlastní stanovení úlohy filosofie, tak i jeho kritiku tradičního vymezení jejího předmětu.³

1 „Die Sache des Denkens ist das Seiende als solches, d. i. das Sein. Dieses zeigt sich in der Wesensart des Grundes. Demgemäß wird die Sache des Denkens, das Sein als Grund nur dann gründlich gedacht, wenn der Grund als der erste Grund, *proté arché*, vorgestellt wird.“ (Heidegger, M., *Identität und Differenz*, Neske, Pfullingen 1957, s. 51)

2 Srov. následující výklad tzv. praktických dat rozumu.

3 Předkládaná interpretace akcentuje onto-theo-logický charakter Fichtova *Základu* na kolik je to jen možné a nijak neusiluje o vyváženost podání – je tedy jen pokusem o expozici jedné z několika významných vnitřních možností tohoto spisu.

2. Nejvyšší pojem, substance, subjekt

První vhléd do metafyzického založení *Základu* poskytuje již konec jeho prvního dílu (*Zásady všeho vědosloví*), ve kterém jsou vyhledávány či stanovovány základní teze celku vědosloví. – Coby nejvyšší pojem právě, tj. kritické filosofie je zde prezentováno *absolutní Já*, jako naprosto nepodmíněné a ničím vyšším neurčitelné...⁴ Pozoruhodný přitom je charakter onoho nejvyššího pojmu, ukazující se nejnápadněji v jeho vztahu ke zdánlivě protikladnému pojmu Ne-Já: aby mohlo být vůči Já protikladeno Ne-Já, nesmí být toto Já absolutním Já, nýbrž musí být „sesazeno do nižšího pojmu, tj. pojmu dělitelnosti, aby mohlo být klade-no jako identické s Ne-Já.“⁵ Jedině identita Já s Ne-Já, zprostředkovaná dělitelností – a tedy onticky vzato jejich koexistencí v mysli, v Já, jako vzájemně se omezujících –,⁶ umožňuje jejich protikladení.⁷ Absolutní Já tak stojí nad dělitelným, empirickým Já i nad (vždy dělitelným) Ne-Já – přičemž mu však podle Fichtova vysvětlení jedno ani druhé není protikladné ani s ním není identické.

4 *Základ*, s. 34; *GgW*, s. 119.

5 *Základ*, s. 33 n.; *GgW*, s. 119.

6 V jednoduché podobě předvádí Fichte tuto diferenciaci absolutního Já do podoby dělitelné Já / Ne-Já na začátku druhého dílu *Základu* (Základ teoretického vědění): „To, že je Já určováno, znamená: je v něm rušena realita. Když tedy do sebe Já klade pouze část absolutní totality reality, pak tím v sobě zbytek této totality ruší, a díl reality, který je identický se zrušenou realitou, klade prostřednictvím protikladení a identity kvantitativně se sebou samou do Ne-Já.“ (*Základ*, s. 42; *GgW*, s. 129)

7 K porozumění výkladu v jeho komprimovanosti je nezbytné zohlednit přinejmenším trojí: 1) Nejhlubší význam termínu *klást* (*Setzen*), jímž je pro Fichta základní aktivita lidského ducha jako taková, – a to právě v jeho nejasnosti, *nerozhodnutosti* (srov. alespoň Class, W., Soller, A. K., *Kommentar zu Fichtes Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*, Fichte-Studien-Supplementa, sv. 19, Rodopi, Amsterdam/New York 2004, s. 69–76); 2) Fichtovo vymezení výzkumného pole filosofie (jako vědosloví), koncentrované v zásadě: „Já protiklade v Já dělitelnému Já protikladné Ne-Já“ (*Základ*, s. 27; *GgW*, s. 110); 3) Jeho výklad identity ve vyšším pojmu jako podmínky protikladení a protikladnosti v nižším pojmu jako podmínky kladení v identitě – identifikace Já a Ne-Já se tak ukazuje být významná právě z toho důvodu, že se neděje ve vyšším pojmu (Já a Ne-Já nejsou identifikována v nejvyšším pojmu *ens*), nýbrž naopak v nižším, v jednotě s jejich protikladením (*Základ*, s. 33; *GgW*, s. 118 n.).

Nejvyššímu pojmu filosofie, absolutnímu Já, tedy rozhodně nenáleží všezahrnující jednota a lhostejnost toho nejobecnějšího, vlastní pojmu *jsoucna* (*ens*).⁸ Naopak, právě jako nejvyšší pojem, nahrazující pojem *jsoucna*, má toto Já důstojnost toho, co je onticky (a nikoli jen logicky či ontologicky) nejvyšší, co je absolutně vyvýšeno nade všechno *jsoucno*.⁹ Sám Fichte vyjadřuje tuto nelhostejnost „předmětu“ nejvyššího pojmu jako absolutní neomezitelnost všekladoucího subjektu: „Já a Ne-Já, jakmile jsou kladena v identitě a protikladena pojmem vzájemné omezitelnosti, jsou sama něčím (akcidenty) v Já jako dělitelné substanci, a to vše se klade mocí Já jako absolutně neomezitelného subjektu...“¹⁰ Já tak zároveň náleží charakteru jediné substance veškerého *jsoucna* a především jako absolutnímu, absolutně kladoucímu Já spolu s tím i přednost *prvního počátku* *jsoucna*. Ve Fichtově pojmu absolutního Já se tak setkávají – slučují a vzájemně modifikují – dvě centrální záležitosti metafyzického myšlení: zvláštní jednota zde ustavují ontologický a theologický ohled metafyziky.¹¹

Pozoruhodné je rovněž Fichtovo odmítnutí „dogmatického“ pojmu *jsoucna* či *věci* (*ens*) jako nejvyššího pojmu: stanovení tohoto pojmu jako nejvyššího je sice diskvalifikováno jako *bezdůvodné*,¹² ale zároveň je charakterizováno jako motivované, a v tomto ohledu smysluplné: „Praktické datum... vyhánělo dogmatika

8 Srov. Heideggerovu charakteristiku *ontologického* ohledu záležitosti metafyziky: „Die Metaphysik denkt das Sein des Seienden... in der ergründenden Einheit des Allgemeinen, d. h. des überall Gleich-Gültigen...“ (Heidegger, M., *Identität und Differenz*, c. d., s. 49)

9 Srov. paralelní Heideggerovu charakteristiku *theologického* ohledu záležitosti metafyziky: „Die Metaphysik denkt das Sein des Seienden... in der begründenden Einheit der Allheit, d. h. des Höchsten über allem.“ (Tamt.)

10 *Základ*, s. 34; *GgW*, s. 119.

11 Nepřehlédnutelný je zde i status jediné *substance* náležející Já jako vědomí Já i Ne-Já – díky tomu je Já nejen základním pojmem ontologie a racionální teologie, nýbrž coby substance všeho konečného i základním pojmem zbývajících dvou disciplín metafyziky, racionální psychologie a kosmologie.

12 „*Dogmatická* je... ta filosofie, která klade něco jak identické a protikladné ve vztahu k Já o sobě; a to se děje v pojmu, který má stát výše než pojem *věci* (*ens*), jenž je současně zcela svévole stanoveno jako absolutně nejvyšší. [...] Zacházíme-li s dogmatismem podle jeho vlastních zásad..., pak se ho ptáme, proč přijímá svou věc o sobě

nad Já, totiž pocit závislosti našeho Já, je-li praktické, na nějakém Ne-Já, jež nijak nestojí pod naším zákonodárstvím, a potud je svobodné. Jiné praktické datum ho však opět nutilo zůstat někde v klidu stát, totiž pocit nutného podřízení a sjednocení veškerého Ne-Já pod praktické zákony Já, kteréžto sjednocení však vůbec není předmětem pojmu, něčím, co tu je, nýbrž předmětem ideje, něčím, co tu být má a co má být námi vytvořeno...¹³ Toto objasnění podnětů k omylu ve stanovení nejvyššího pojmu je zde přínosné především jako pokyn ke zpřesnění a prohloubení porozumění statusu absolutního Já: (a) poukazuje k prvnímu praktickému datu jako ontickému východisku sebekladení Já jako nikoli absolutního, nýbrž dělitelného, konečného, vztaženého k protikladnému Ne-Já; (b) poukazuje ke druhému praktickému datu jako „ozvěně“ původního bytí absolutního Já v situaci koexistence Já a Ne-Já. Další výklad nejvyššího pojmu Fichtovy kritické filosofie proto vyžaduje přechod na půdu praktické části *Základu*.

3. Absolutní Já, náraz

Nejplastičtější je absolutní Já ve své povaze prvního počátku veškeré skutečnosti předvedeno ve druhé části (tzv. genetický výklad) úvodního paragrafu (§ 5) třetího dílu *Základu* (Základ praktické vědy). – Toto Já je zde charakterizováno jako jsoucí činnost, v níž lze rozlišit dva původní směry, centripetální a centrifugální, jako výrazy dvou původních funkcí, reflektování (na sebe) a bytí (ze sebe), a vystupuje zde tedy jako jednota dvou ohledů: „...jednak pokud je tím, co reflektuje, přičemž směr jeho činnosti je centripetální, – a jednak pokud je tím, na co se reflektuje, přičemž směr jeho činnosti je centrifugální...“¹⁴ Jako takováto jsoucí činnost je přitom absolutní Já nekonečné: „Já je kladeno jako realita – a po-

bez vyššího důvodu, když se přece u Já po vyšším důvodu ptal. Pročpak tato věc platí jako absolutní tam, kde Já absolutní být nemělo?“ (*Základ*, s. 34; *GgW*, s. 120 n.)

13 *Základ*, s. 35 n.; *GgW*, s. 120.

14 *Základ*, s. 156; *GgW*, s. 274.

kud se reflektuje o tom, zda má realitu, je nutně kladeno jako něco, jako nějaké kvantum; Já je však kladeno jako veškerá realita, a tedy je nutně kladeno jako nekonečné kvantum, jako kvantum vyplňující nekonečnost.¹⁵ Tato nekonečná jsoucí činnost je přitom vnitřní jednotou svých dvou ohledů, v ní samé jsou její směry nerozlišitelné, spadají jedno: „Centripetální a centrifugální směr jsou tedy založeny v bytnosti Já stejným způsobem, tyto dva směry jsou jedno a totéž a odlišné jsou pouze potud, pokud se o nich jako odlišných reflektuje.“¹⁶ Absolutní Já je tak charakterizováno jako nekonečná jsoucí jednota činnosti povahy, v níž lze (jen) při reflexi zvenčí rozlišit centripetální a centripetální směr.

Fichtovu absolutnímu Já náleží tudíž předně důstojnost toho, co je vnitřně jednotné, je v silném smyslu jedno (*to hen, unum*). Dále a v jednotě s tím mu náleží charakter toho, co je bytostně činné, či přesněji, co je čistou činností a ničím dalším; náleží mu přednost toho, co je ve svém bytí *ze sebe* (*causa sui*). A konečně ve svém ohledu centrifugality-reflexe vykazuje absolutní Já i charakter toho, co je *pro sebe*, nese v sobě vnitřní možnost být vědomím sebe sama (*conscientia, cogitatio sui*). – Ve svém posledním jmenovaném charakteru je však toto Já zároveň bytostně deficientní – vnitřní jednota jeho dvou směrů skutečnou (aktuální, účinnou) reflexi neumožňuje, absolutní Já si není a jako takové nemůže být vědomo sebe sama: „...přepokládejme, že se má objasnit sebevědomí Boha. To není možné jinak než za předpokladu, že Bůh reflektuje o svém vlastním bytí. Protože by však v Bohu bylo *reflektované* vše v jednom a jedno ve všem a *reflektující* rovněž vše v jednom a jedno ve všem, nebylo by v něm možné rozlišit reflektované a reflektující, vědomí samo a jeho předmět, a sebevědomí Boha by tedy nebylo vysvětleno; a pro veškerý konečný rozum, tj. rozum, který je vázaný na zákon *určení* toho, o čem se reflektuje, zůstane toto sebevědomí provždy

15 Tamt.

16 Tamt.

nevysvětlitelné a nepochopitelné.¹⁷ Fichtovo absolutní Já samo o sobě tedy není Bohem (pro konečný rozum o sobě nevysvětlitelným, a tedy přísně vzato nemožným) – není absolutní, nekonečnou činností zjednávací primárně sebe samu a v absolutní jednotě s tím si sebe samé i vědomou.

A toto Já není samozřejmě Bohem ani v ohledu zjednávací, „tvoření“ veškerého konečného jsoucna. Geneze konečného jsoucna je podle Fichtova výkladu neoddělitelně spojena s aktualizací sebevědomí (účinné reflexe), a tedy vědomí jako takového (není přece ničím jiným než vyvstáním tohoto jsoucna pro Já, jeho vstupem do vědomí) – a to je podmíněno zánikem absolutního Já právě v jeho absolutnosti. – Jako účinnou podmínku vynoření se Já vědomého si sebe sama – tj. skutečného, aktuálního Já – stanovuje Fichte náraz (Anstoss): „Nyní však má být do nekonečna směřující činnost Já v nějakém bodu vystavena nárazu a hnána zpět do sebe, a Já tedy nemá vyplňovat nekonečnost. To, že se to děje jako faktum, nelze nikterak odvodit z Já, lze ovšem dokázat, že se to dít musí, *když* má být možné vědomí.“¹⁸ Náraz absolutní Já dekomprimuje v jeho původní nekonečné hustotě,¹⁹ ustavuje v něm rozdíl jako vnitřní možnost reflexe (a jako absolutní je ruší): „Podle požadavku absolutního Já... měla jeho (potud centrifugální) činnost směřovat do nekonečna. Tato činnost je však reflektována v C, a stává se tedy centripetální – a nyní je, díky vztažení k původnímu požadavku centrifugálního směru, směřujícího do nekonečna, rozlišení možné – to, co má být rozlišeno, musí být vztaženo k něčemu třetímu –, protože nyní v reflexi nalézán centrifugální směr, jenž onomu požadavku odpovídá, a centripetální směr (druhý, reflektovaný nárazem), který mu od-

17 Základ, s. 156 n.; GgW, s. 275.

18 Základ, s. 157; GgW, s. 275.

19 Využití Sartrovy terminologie zde není nahodilé: fichtovské absolutní Já vykazuje charakter, který podle Sartra náleží neuskutečnitelnému „ideálu bytí“ (či „ideálu jsoucna“), jímž je jednota bytí v sobě (v jeho nekonečné kompresi, „hustotě“) a bytí pro sebe, tj. vědomí (v jeho vztaženosti k sobě samému, a potud vnitřní diferenciaci), – jen s výše zmiňovanou absencí *aktuálního* sebevědomí. Srov. Sartre, J.-P., *Bytí a nicota*, přel. O. Kuba, OIKOYMENH, Praha 2006, s. 23–35.

poruje.²⁰ Základem vynoření se (konečného) Já ve světě je tak zrušení primární deficiencie Já (deficiencie Já jako absolutního) a nastolení jeho nové deficiencie (deficiencie Já jako konečného), jíž je v základu nerovnováha mezi nekonečností centripetality a konečností centrifugalitativy poměřovaná absolutností, nekonečností původního požadavku Já.

Absolutní Já v čisté podobě tak vlastně vůbec není (není přece samo o sobě nikdy *pro Já*, pro sebe...). V podobě původního požadavku však orientuje (sebe)konstituci Já: jen pod vedením požadavku po nekonečnosti transcenduje Já svou konečnost, což znamená, že se konstituuje do podoby skutečného (konečného) Já a v jednotě s tím vůči sobě nechává – a to coby bylé absolutní Já ze sebe! – vystat veškeré konečné jsoucno jako výraz zpracování prvního praktického data, zadržení vlastní činnosti v důsledku nárazu (konečné jsoucno jako konkretizaci, a v tomto ohledu transcendenci Ne-Já vůbec). A v této podobě vládne i v konečném Já, a to nejen jako přetrvávající první praktické datum (pocit závislosti na Ne-Já), nýbrž i jako druhé praktické datum, tj. požadavek podřízení a sjednocení veškerého zkušenostního jsoucna pod vlastní praktické zákony. Absolutní Já je tak alfou (vždy již bylou) a zároveň omegou (vždy jen budoucí)²¹ konečného Já či konečné rozumové bytosti i všeho (jen vůči ní smysluplného) Ne-Já: „A tak je tedy vyčerpána celá bytnost konečných rozumových bytostí. Původní idea našeho absolutního bytí; snaha o reflexi o nás samých podle této ideje; omezení – protikladným principem, tj. Ne-Já, či obecně naší konečností – nikoli tohoto usilování, nýbrž naší *skutečné existence*, kladené až díky tomuto omezení, a zvláště vědomí našeho praktického usilování; podle toho určení našich představ (nesvobodně i svobodně); skrze ně určení našich jednání – určení směru naší skutečné smyslové schopnosti; neustálé rozšiřování našich hranic do nekonečna.“²² Absolutní

20 Základ, s. 157; GgW, s. 275 n.

21 Aktualizace požadavku po podřízení veškerého Ne-Já, tj. světa, pod praktické zákony Já je přece myslitelná jen jako nikdy neukončitelný postup jeho zmáhání, podřizování.

22 Základ, s. 159; GgW, s. 278.

Já je stále působným počátkem veškerého jsoucna (jako jsoucna vždy jen pro Já), a to jak imanentním počátkem jeho matérie (veškerá realita je jen výsledkem sebediferenciace Já iniciované nárazem), tak i počátkem jeho formy (nejzákladněji v diferencii Já / Ne-Já).²³

4. Počátek, realita

Absolutní Já je tudíž jednotou prvního počátku všeho jsoucna a předmětu nejvyššího pojmu zcela konsekventně. – (a) Jako první počátek je toto Já počátkem ve významu sebediferencující totality veškeré reality jako na jedné straně překonávající újmu způsobenou nárazem (újmu jakožto nenaplnění požadavku po nekonečnosti) a na druhé straně až takto parciálně aktualizující svůj charakter (sebe)vědomí. Náraz má přitom sice povahu jakéhosi druhého počátku, totiž počátku veškeré negativity, avšak pozitivní rysy poskytuje této negativitě až určující, konstituující aktivita Já (coby „agenta“ absolutního Já) – od sebekonstituce samotného Já a paralelní konstituce nejáského jsoucna jako takového až po podřizování světa pod jáské (morální) zákony. – (b) Jako předmět nejvyššího pojmu je toto Já realitou vůbec. Náraz je sice negativním principem diferenciace – a tedy v logickém a ontologickém ohledu *specifikace* – veškerého jsoucna, avšak pozitivitu – a tedy bytí, realitu – všech diferencí a „druhů“ v sobě nese samo (původně absolutní) Já.

23 Přes celkově odlišný důraz své interpretace vystihuje tuto univerzalitu Já jako počátku výstižně Miklos Vetö: „Le Non-moi ne s'oppose pas au Moi du dehors mais du dedans. En effet, il serail plus exacte de dire qu'en et à travers le Non-moi, c'est le Moi qui s'oppose à lui-même.“ (Vetö, M., *Fichte. De l'action à l'image*, L. Harmattan, Paris 2001, s. 31)